

İran dillərində mənsubiyyət kateqoriyası

Gülsüm Hüseynova

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya elmləri doktoru,
E-mail: gulsum.huseynova27@mail.ru

Annotasiya. Mənsubiyyət münasibəti real gerçəklikdə geniş yayılmış olduğuna görə dildə də onun ifadə olunması məhsuldarlığı ilə seçilir. Müxtəlif sistemli dillərdə mənsubiyyətin ifadə olunması üçün dilin ayrı-ayrı səviyyə elementlərindən istifadə olunur. Mənsubiyyət qrammatik vasitələrin köməyi ilə ifadəsini tapır. Əgər belə qrammatik vasitələr paradiqma təşkil edirsə, onda dilin mənsubiyyət kateqoriyası formalaşır. Fars dilində mənsubiyyət kateqoriyası tədqiq olunsada, bir çox İran dillərində bu məsələ yetərinə öyrənilməmişdir. Bu baxımdan, həm İran dillərində, həm də bu sistemə daxil olan ayrıca bir dildə mənsubiyyət kateqoriyasının öyrənilməsi aktualdır. Məqalədə fars, tacik və tat dillərində mənsubiyyətin dildə ifadə olunması məsələləri araşdırılmışdır. Tədqiqat göstərir ki, İran dillərində mənsubiyyətin ifadə olunması üçün ən azı dörd modeldən istifadə olunur. Bu modellərdən yalnız biri qrammatik kateqoriya kimi izahını tapa bilər. Ona görə də, ayrı-ayrı İran dillərində possessivlik semantik sahəsinin öyrənilməsi aktualıq kəsb edir. Possesivlik sahəsinin tədqiqi bu dillərdə mənsubiyyət kateqoriyasının dəqiq sərhədlərini müəyyənləşdirməyə imkan verəcək.

Açar sözlər: kateqoriya, mənsubiyyət, izafət, enklitik əvəzlik, possessivlik

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 14.02.2025; qəbul edilib – 03.03.2025

Possessive category in Iranian languages

Gulsum Huseynova

ANAS Institute of Linguistics named Nasimi
Doctor of Philology,
E-mail: gulsum.huseynova27@mail.ru

Abstract. Since the possessive relation is widespread in real life, it is distinguished by the productivity of its expression in language. Different level elements of the language are used to express possessiveness in languages with different systems. Possessiveness finds its expression with the help of grammatical means. If such grammatical means form a paradigm, then the category of possessiveness to the language is formed. Although the possessive category has been studied in Persian, this issue has not been sufficiently studied in many Iranian languages. In this regard, it is relevant to study the possessive category both in Iranian languages and in a separate language included in this system. In the article, the issues of language expression of possessiveness in Persian, Tajik and Tat languages are investigated. The study shows that at least four models are used to express possessiveness in Iranian languages. Only one of these models can be explained as a grammatical category. Therefore, it is important to study the semantic field of possessiveness in different Iranian languages. The study of the domain of possessiveness will allow us to determine the exact boundaries of the possessive category in these languages.

Key words: category, possessive, izafat, enclitic pronoun, possessiveness

Article history: received – 14.02.2025; accepted – 03.03.2025

Giriş / Introduction

Dil gerçəkliyin bütün subyekt və obyektlerini, əşya və predmetlərini, eləcə də onların arasındakı münasibətləri ifadə etmək xüsusiyyətinə malikdir. Mənsubluq münasibət formalarından biridir. Subyekt, obyekt, predmetlər arasındakı mənsubluq münasibətinin kifayət qədər fərqli formaları var. Bunlardan daha geniş yayılanı əşyanın, predmetin subyektə mənsubluğu sayılır. Bununla yanaşı, subyektə, obyektin subyektə, obyektin obyektə, əşyanın obyektə, əşyanın əşyaya mənsubluğu da mümkün hallardır. Mənsubluq formaları, mənsubluğun xüsusiyyətləri dairəsi də genişdir. Ona görə də, ilk növbədə, ayrılan və ayrılmaz mənsubluq sahələrini bir-birindən ayırmaq lazım gəlir. “Bu iki sahə arasındakı sərhəd dəyişkəndir, dilin daşıyıcısı olan xalqın mədəniyyətindən asılıdır. Bəzi etnoslarda doğma sayılan mahiyyətlər (təsərrüfat, qohumluq və bu şəkili münasibətlər) başqa etnoslarda ayrılma bilən mənsubiyyət kimi qəbul olunur” [6, s.128].

Real həyatda mənsubluq “yiyəlik” və ya “sahiblik” şəklində də təzahür edir. Bu halda mənsubluğun iki tərəfi aşkara çıxır. Yiyə və ya sahib bir tərəfi, əşya, predmet və s. ikinci tərəfi təmsil edir. Aydındır ki, kimə və ya nəyə mənsubluq müəyyənləşdirilməlidir. Mənsubiyyətin ifadəsi adətən ikinci tərəf üzərində, yəni mənsub olan üzərində cəmləşir. Kimə və ya nəyə mənsubluğun ifadəsi isə sahibi və ya yiyəni təyin etməyi tələb edir. Azərbaycan dilində sahib və yiyənin təyini yiyəlik halın şəkilçiləri vasitəsi ilə ifadəsini tapır: mənim, sənin, onun, evin, pəncərənin, qapının və s. Əşyanın, predmetin mənsubluğunun ifadəsi üçün mənsubiyyət şəkilçiləri istifadə edilir: evi, kitabı, uşağı, şüşəsi, açarı və s.

Mənsubiyyət mexanizminin ümumi mənzərəsi **sahib↔əşya** şəklində reallaşır. Bu cəhətə istinad edərək bəzən tədqiqatçılar mənsubiyyət kateqoriyasının izahı zamanı sintaktik konstruksiyaları bir tam kimi götürürlər. Məsələn, A.Aslanov yazır: “Dilimizdə geniş dairədə istifadə edilən mənsubiyyət kateqoriyası iki sözün birləşməsi əsasında, sintaktik əlaqələr (idarə və uzlaşma) vasitəsilə yaranır. Birləşmənin iki tərəfi olur (birinci və ikinci tərəf). İkinci tərəf həmişə əsas və aparıcı tərəfdir. Mənsubiyyət şə-

kilçisi -ı (-i, -u, -ü) həmin tərəfdəki sözə bitişir və bununla da bu söz idarəedici vəzifə qazanır. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş söz özündən əvvəl gəlmiş sözü tabe vəziyyətə salır, asılı sözə çevirir, onu idarə edir. Tabe edən sözün tələbinə görə tabe söz mütləq ismin yiyəlik halında olmalıdır” [1, s.7]. Morfoloji kateqoriyalar affikslərin köməyi ilə düzəlir. Bu halda söz müvafiq kateqoriyanın şəkilçisini qəbul edir. Məsələn, kitab: kitab+ım, kitab+ın, kitab+ı, kitab+ımız, kitab+ınız, kitab+ı. Bu sözlərin hər biri mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçisini qəbul edərək mənsubiyyət kateqoriyasının vahidinə çevrilmişdir. Azərbaycan dilində mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçisini qəbul etmiş söz-forma mənsubluğun hansı şəxsə aidliyi haqqında informasiya daşıyır. Başqa sözlə desək, bu söz-forma sahib və yiyənin hansı şəxsin olması haqqında məlumat verir: kitabım = mənim kitabım, kitabın = sənin kitabın, kitabı = onun kitabı və ya kitabı = onların kitabı, kitabımız = bizim kitabımız, kitabınız = sizin kitabınız və s. Məsələyə bir qədər fərqli şəkildə yanaşsaq, daha geniş mənə sahəsinin mövcudluğunu aşkara çıxara bilərik. Deyək ki, kitab+ım, kitab+ın, kitab+ı, kitab+ımız, kitab+ınız söz-formalarında şəkilçinin hansı qrammatik kateqoriyanın şəkilçisi olmasını nəzərə almaqla onun mənasını təyin etmək lazım gəlir. Bu halda üç söz-formada kitab+ım, kitab+ımız, kitab+ınız şəkilçinin mənsubiyyət şəkilçisi olması aşkardır. Kitab+ın söz-formasında şəkilçi ya mənsubiyyət, ya da yiyəlik halın şəkilçisi ola bilər. Hal şəkilçisi qəbul edərək kitabın söz-formasına çevrilmiş vahiddə yiyəlik, sahiblik mənası var, yəni kitabın yiyə və ya sahib olması mənası əmələ gəlmişdir. Məsələn, kitabın səhifəsi, kitabın üzü, kitabın qalınlığı və s. Şəkilçi mənsubiyyət şəkilçisidirsə, onda kitabın söz-forması onun II şəxsin təkinə mənsub olması mənasını daşıyacaq, yəni sənin kitabın. Kitabı söz-formasında da iki kateqoriyanın şəkilçisinin olması mümkündür. Məlumdur ki, -ı təsirlik halın və ya mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçisi ola bilər. Təsirlik hal şəkilçisi kitab üzərində müəyyən təsirin olmasını və ya kitabın müəyyən fəaliyyətə məruz qalmasını, eyni zamanda, kitabın müəyyənlik qazanması mənalərini əmələ gətirir. Məsələn:

kitabı ver; kitabı al, kitabı oxu və s.; yaxud əlindəki kitabı ver, stolun üstündəki kitabı ver, sənə məlum olan kitabı al, o kitabı oxu və s. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş və kitabı söz-forması şəklini almış vahid isə kitabın üçüncü şəxsə və ya şəxslərə mənsubluğunu ifadə edəcək: onun kitabı, onların kitabı və s. Mənsubluğun müxtəlif dillərdə ifadə vasitələri arasında fərqlər olur. Elə dillər var ki, mənsubluq münasibəti mənsub olanın adını bildirən sözə qrammatik şəkilçinin artırılması ilə deyil, başqa vasitələrlə yaradılır.

Fars dilində enklitik əvəzliliklər var. Onlar ərəb qrammatikası terminologiyası ilə bitişən

əvəzliliklər də adlandırılır. Enklitikalər klitikanın bir növüdür. Klitika qrammatik müstəqil, lakin fonetik asılı sözlərdir. Ümumiyyətlə, heca təşkil etməyən bütün sözlər klitika hesab olunur. Bir çox dillərdə olan affiksə oxşar vahidlər kimi işlənir [5, s. 104].

Enklitik əvəzliliklər və enklitik ədatlar daha çox yayılmış formalardır. Enklitika özündən əvvəl gələn vurğulu sözforma ilə bir takt qrupuna daxil olan fonetik söz kimi çıxış edir. Müasir fars dilində enklitik əvəzliliklər əsasən atributiv funksiyanı yerinə yetirir və mənsubiyyəti ifadə edirlər. Fars dilində aşağıdakı enklitik əvəzliliklər var:

I şəxs tək	-am	I şəxs cəm	-emān (-emun)
II şəxs tək	-at (-et) ⁵	II şəxs cəm	-etān (-etun)
III şəxs tək	-aş (-eş)	III şəxs cəm	-eşan (-eşun)

Qeyd edilmiş enklitik əvəzliliklər özlərindən əvvəlki sözə birləşərək mənsubiyyət mənasını ifadə edirlər. Məsələn: manzel-am – mənim mənzilim, manzel-et – sənənin mənzilin, manzel-eş – onun mənzili, manzel-emān – bizim mənzilimiz, manzel-etān – sizin mənziliniz, manzel-eşan – onların mənzili; kitab-am – mənim kitabım, kitab-at – sənənin kitabın, kitab-aş – onun kitabı, kitab—emān – bizim kitabımız, kitab-etān – sizin kitabınız, kitab-eşan – onların kitabı və s.

Yuxarıdakı cədvəldə verilmiş enklitik əvəzliliklər samitlə bitən sözlərdən sonra işlənir. Söz ā, u, i saitləri ilə bitdikdə enklitik əvəzliyin əvvəlinə y samiti artırılır. E saitindən sonra I şəxsin cəmində -mān, II şəxsin cəmində -tān, III şəxsin cəmində -şān enklitik əvəzliliklərindən istifadə edilir [8, s.128]. Məsələn: āšnā-yam – mənim tanışım, āšnā-yat – sənənin tanışın, āšnā-yaş – onun tanışın, āšnā-yemān – bizim tanışımız, āšnā-yetān – sizin tanışınız, āšnā-yeşan –

onların tanışın; sandali-yam – mənim stulum, sandali-yat – sənənin stulun, sandali-yaş – onun stulu, sandali-yemān – bizim stulumuz, sandali-yetān – sizin stulunuz, sandali-yeşan – onların stulu; kalle-am – mənim başım, kalle-at – sənənin başın, kalle-aş – onun başın, kalle-mān – bizim başımız, kalle-tān – sizin başınız, kalle-şān – onların başın və s.

Mənsub olanın cəmdə olmasını göstərmək üçün mənsub predmetin adını bildirən sözə əvvəlcə cəm şəkilçisi, sonra isə mənsubiyyət bildirən enklitik əvəzliyi əlavə etmək lazım gəlir. Məsələn: xane – ev, xaneha -evlər, xane-am – mənim evlərim, xaneha-at – sənənin evlərin, xaneha- aş – onun evləri, xaneha- mān bizim evlərimiz, xaneha-tān – sizin evləriniz, xaneha-şān – onların evləri.

Tacik dilində də mənsubiyyət formasının yaradılmasında enklitik əvəzliliklərdən istifadə olunur. Tacik dilində işlənən bitişən, yaxud enklitik əvəzliliklər cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2.

I şəxs tək	-am (-yam)	I şəxs cəm	-amon (-yam0n)
II şəxs tək	-at (-yat)	II şəxs cəm	-aton (-yaton)
III şəxs tək	-aş (-yaş)	III şəxs cəm	-aşon (-yaşon)

Enklitik əvəzliliklər birinci komponentə bitişir. Məsələn: baxtam man – mənim bəxtim, baxtaş u – onun bəxti, baxtamon mo – bizim

baxtımız, baxtaşon onho – onların bəxti və s. Tacik dilində enklitik əvəzliliklər hər şəxs üçün

ikivariantlıdır. Söz saitlə bitəndə bitişdirici “y” samitli enklitik əvəzlik variantı sözə qoşulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, fars dilinin məişət danışiq variantında mənsubiyyətin ifadəsi zamanı müəyyən fonetik dəyişmələr müşahidə olunur. Məsələn: ədəbi dildə xane-am -mənim evim, məişət dilində xuna-m və ya xune-am, ədəbi dildə kitab-etan -sizin kitabınız, danışiq dilində kitab-tun və s.

Fars dilində təyin qayıdış əvəzliyinin üç forması – “xod”, “xiş”, “xiştən” formaları var. Qeyd edilən üç formadan məhsuldar olanı “xod” sözüdür. Digər iki forma arxaik hesab olunur və çox az istifadə edilir. Mənasına görə Azərbaycan dilinin öz sözünün qarşılığıdır. Mənsubiyyət mənasında istifadə edilərkən təyin etdiyi sözdən sonra işlənir və ona izafət vasitəsilə əsasən enklitik əvəzliklə birləşmiş şəkildə qoşulur. Kitab-e xod-at-ra be man bedah – “Kitabımı mənə ver” və ya “Öz kitabımı mənə ver” və s.

Tacik dilində qayıdış əvəzliyi xud formasındadır. Qayıdış əvəzliyi ilə mənsubiyyət birləşməsi izafət formasında düzəlir və birinci komponent i saitini qəbul edir. Məsələn: baxti xud – öz bəxti, soxani xud – öz sözü və s. Bu dildə şəxslər üzrə qayıdış əvəzliyi ilə mənsubiyyət birləşmələri İsim+i + qayıdış əvəzliyi + müvafiq şəxsi bildirən enklitik əvəzlik modeli əsasında formalaşır [9, s.96].

Tat dilində qayıdış əvəzliyinin xiştən variantı işləkdir. Bu da qədim formanın tat dilində qalmasını təsdiq edir. M.Hacıyev xiştən əvəzliyinin tat dilində ştən variantının işlənməsini qeyd etmişdir. O, xiştənmə (Q.), xiştənmən (Məl., M.), xiştəntü (Q.), xiştənti (Məl.), xiştəntın (M.), xiştən (Q.), xiştəni (Məl., M.), xiştənmü (Q.), xiştənümü (Məl., M.), xiştənşmun (Məl., M.), xiştənşmu (Q.), xiştənün (M.), xiştənişun (Məl.), xiştənşun (Q.) formalarının xiştən əvəzliliyi ilə enklitik əvəzliliklərin birləşməsi ilə mənsubiyyətin ifadə olunması kimi qiymətləndirmiş, “xiştənmə raftüm (Q.) - özüm getdim, xiştənşmun mudunind (Məl.), xiştənşmun mudustanind (M.) - özünüz bilirsiniz; xiştənşun təqsirkar büründ (Q.) - özləri günahkar idilər” kimi misallar gətirmişdir [2, s.179-180].

Fars dilində izafət birləşmələrindən geniş istifadə edilir. Bu cür birləşmələr sadə və mürəkkəb olmaqla iki qrupa bölünür. Sadə izafət bir-

ləşmələri iki sözdən ibarət olur. Mürəkkəb izafət birləşmələrinin komponentlərinin sayı ikidən artıq olur. İzafət birləşmələrində, adətən, birinci söz əsas və ya baş söz hesab edilir. İzafət birləşmələrinin tərkibinə müxtəlif leksik-qrammatik kateqoriyalara aid sözlər daxil olurlar. Birləşmə nəticəsində bu sözlərin mənaları arasında qarşılıqlı əlaqələr əmələ gəlir. Həmin əlaqələr təyin, mənsubiyyət, kəmiyyət, məkan zaman münasibətlərini yaradır. Buna görə də fars dilində mənsubiyyətin ifadə vasitələrindən biri də izafət birləşmələrinin müəyyən tipi olur. İzafət birləşmələrinin müxtəlif tipləri arasındakı dəqiq semantik sərhədi müəyyənləşdirmək çətinidir.

Mənsubiyyət ifadə edən izafət birləşmələrində mənsub olan predmet, obyekt birinci, sahibi, yiyəni ifadə edən söz isə ikinci mövqedə durur. Məsələn: kitab-e baradar -qardaşın kitabı, kif-e baradar – qardaşın çantası, kif-e padar – atanın çantası, kitab-e man – mənim kitabım, qalam-e to – sənın qələmin, xane-ye padar -atanın evi, xane-ye baradar – qardaşın evi və s. İzafət birləşmələrində birləşdirici və ya əlaqələndirici vasitə “e” saiti və ya “ye” fonetik birləşməsi olur. Samitlə bitən sözlərə “e”, saitlə bitənlərə isə “ye” qoşulur. Əlaqələndirici vahid birinci sözə qoşulur.

Tacik dilində mənsubiyyət birləşməsində birləşdirici və ya əlaqələndirici rolunu i saiti oynayır. Ümumi model bu dildə də İsim +i + İsim formasında olur. Birləşdirici vahid birinci komponentə qoşulur. Məsələn: suxani rəis – rəisin sözü, yaxud rəisin çıxışı; fikrxoi olim – alimin fikri, alimin ideyası; padari şoir – şairin atası və s.

Tacik dilində şəxs əvəzlilikləri ilə mənsubiyyət birləşməsi də izafət konstruksiyası şəklində formalaşır və burada da birləşdirici vahid funksiyasında i saiti çıxış edir. Məsələn: xohari man – mənım bacım, xohari mo – bizim bacımız, xoxari onho –onların bacısı və s.

Tat dilində mənsubiyyət ifadə edən izafət birləşmələrində mənsub olan predmet, obyekt birinci, sahibi, yiyəni ifadə edən söz isə ikinci mövqedə durur. Tat dilində təyin edən söz samitlə bitdikdə onun sonuna “ə” səsi artırılır. Nəticədə təyin olunanla təyin edən söz əlaqələnilir. Məsələn: xubə əyəl - yaxşı uşaq, xişkə dar - quru ağac, güzələ ərüs - gözəl gəlin və s. Birin-

ci komponent saitle bitdikdə izafət əlaqələndirici saitdən əvvəl “y” səsi əlavə olunur. Məsələn, xoneye padar, xoneye xovarmən, tanaye xovarmən və s.

Mənsubluq bildirən izafət birləşmələrindəki ikinci söz predmet və ya obyekt adını bildirmək mənasını itirmir. Ona görə də birləşməyə üçüncü komponent əlavə olunduqda bu komponent ikinci komponentin mənasında dəqiqləşdirmə funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn: xane-ye padar – atanın evi, xan-ye padar-e mən – mənim atamın evi; kif-e ostad professorun portfeli, kif-e ostad-e danəşgah – universitet professorunun portfeli, qalam-e ostad – professorun qələmi, qalam-e ostad-e danəşgah – Universitet professorunun qələmi və s.

Mənsubluq geniş anlayışdır. Bu anlayış şəxslə müəyyən təşkilat, idarə, yaşayış yeri, predmet və s. arasında özünü göstərdiyi kimi, predmetlə onun mənbəyi, predmetlə onun yerləşmə yeri və s. şəkildə özünü göstərə bilər. Məsələn: nemayənde-ye məjləs – məclisin deputatı, nümayəndəsi, ahl-e Tehran -Tehran sakini, nur-e aftab - günəşin işığı, emarat-e sinema – kinoteatr binası və s.

Tamla hissə arasındakı münasibət də mənsubluqla əlaqədardır. Məsələn: tekke-ye nan – çörək parçası, guşə-ye otaq – otağın küncü, otağın bir hissəsi, otağın bir guşəsi, darvaze-ye meydan – meydanın darvazası, dokkan-e bazar – bazar dükkanı, mövqe-ye tanaffos – fasilə vaxtı, avayel-e bahar – yazın əvvəli və s.

“Hissə-tam” münasibəti geniş əhatə dairəsinə malik olsa da, burada tam aparıcı xüsusiyyətə malikdir, çünki hissə tamdan götürülür. Tədqiqatçılar “şəxsi sahə”ni ayırırlar. “Şəxsi sahə” insana aid olduqda, ilk növbədə bədən üzvləri şəxsi sahəyə daxil edilir. Bundan sonra bilavasitə şəxsə aid olan predmetlər, onunla müəyyən mənsubiyyət əlaqəsi olan başqa anlayışlar bu sahəyə daxil edilir. L.I.Podolskayaya görə, “şəxsi sahə”si olan “sahib” və ya “yiyə”dir [7, s.12].

Qohum və dostlar da şəxsi sahəyə mənsubdurlar. «Mənsubluq sistemində insan, onun hisləri, fikirləri, sözləri, davranışı əsas yerdə durur. Bunların bir qismi insandan ayrılmazdır və «mülkiyyət və əlaqə» sahəsinə aid olmur» [6, 128]. İnsanın bədən üzvləri ayrılmaz mənsubluqla bağlıdır. Mülkiyyət və əlaqədə ayrılmaz-

lıq yoxdur. Onun bağı zaman keçdikcə özgələşdirilə bilər. Bağ satılırsa, o, özgənin olur. Deməli, sahiblik və aidlik fərqli səciyyəyə daşıyır. Bu cəhət mənsubiyyətin ifadə olunmasında mürəkkəbliyə yaradır.

Mənsubiyyət kateqoriyasının tərifinə, onun izahına tədqiqatçılar müxtəlif şəkildə yanaşırlar. Fikrimizcə, bu problemə aid tədqiqatlarda “mənsubiyyət”, “morfoloji kateqoriya”, “sintaktik kateqoriya”, “mənsubiyyət funksional-semantik sahəsi” kimi anlayışların bir-birinə qarışdırılması, eyniləşdirilməsi faktları var.

Mənsubiyyət münasibətləri bizim istəyimizdən asılı olmayaraq mövcuddur. Ona görə də, sahiblə ona məxsus olan arasında əlaqəni bildirmək vacibdir [3, s.191].

Fars dili flektiv-analitik dil olduğundan bu dildə hal və cins kateqoriyası yoxdur. Ona görə də, mənsubiyyət və əksər anlayışlar fars dilində analitik və ya sintetik üsulla ifadəsini tapır.

Fars dilində mənsubiyyət kateqoriyası ad konstruksiyaları ilə ifadə olunur və belə konstruksiyalar ikikomponentli olurlar. Mənsubluq kateqoriyasının yiyəlik predmetini bildirən komponenti isimlə ifadəsini tapır. Bunlar elə predmetlərdir ki, onlar subyektin mövcudluq sahəsinə daxil olur. Məsələn, bədən üzvləri, qohumluq münasibətləri, insanla əlaqəsi olan predmetlər bu sahəyə girirlər. Yiyəni, sahibi bildirən komponent hər bir dildə özünəməxsus şəkildə ifadəsini tapır.

Fars dilində bu, özünü aşağıdakı şəkildə göstərir: 1) istənilən isim heç bir başqa vasitə qəbul etmədən işlənir. Məsələn, xane-ye dust – dostun evi, xaneyə padər –atanın evi və s.; 2) şəxs əvəzlilikləri ilə: dust-e mən – mənim dostum, xovər-e şoma – sizin bacınız; 3) təyin-qayıdış əvəzliyi: padar-e xiş – özünün atası, mədad-e xodam özünün karandaşı; 4) bitişən əvəzliliklərlə: dust-əm –mənim dostum, danəştçuyam –mənim tələbəm. Aydın olur ki, fars dilində yalnız mənsub olan predmet mənsubluğun formal ifadə formasına malik olur. Bu formal ifadə vasitəsi izafət göstəricisidir

Fars dilində isim yiyə, sahib funksiyasında çıxış etdikdə onda mənsubiyyət kateqoriyasının üzvlərinin postpozisiyadakı distributiv xüsusiyyətləri eyni olur. Lakin mənsubiyyət birləşməsində yiyə, sahib başqa nitq hissəsi ilə ifadə olunduqda fars dilində komponentlərin yerləş-

mə ardıcılığı postpozisiyada olur. Bu dildə mənsubiyyət üslubi tələbdən asılı olaraq analitik və analitik-sintaktik üsulla ifadəsini tapır. Bu dildə yiyəlik əvəzlilikləri olmadığına görə şəxs və təyin-qayıdış əvəzliliklərində istifadə edilir. Onlar mənsubiyyət funksiyasını yerinə yetirirlər. Fars dilinin bitişən əvəzlilikləri mənsubiyyətin analitik-sintaktik üsulunu reallaşdırır. Bu əvəzliliklər mənsub predmetin adını bildirən sözə aqqlütinativ affiksələr kimi qoşulurlar.

Fars dilində mənsubiyyət birləşməsində tərəflər arasındakı sintaktik əlaqə izafətlə formalaşır. Şəxs və kəmiyyətə görə uzlaşma enklitik əvəzliliklərin köməyi ilə olur.

Mənsubluğun predikativ vasitələrlə ifadə edilməsi mümkündür. Fars dilində isim/əvəzlilik (yiyə, sahib, mənsub olanın subyekti) + isim (mənsub olan əşya, obyekt) + daştan (malik olmaq mənasında) konstruksiyası mənsubluğu ifadə edir. Bu konstruksiyada feil mənsubiyyət subyekti ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır: Mən kitab darəm. Predikativ forma tacik, tat və digər İran dillərində də işləkdir. Konkret dildə “malik olmaq” mənasında hansı feilin işlənməsi fərq yaradır.

Müxtəlif dillərdə, o cümlədən də İran dillərində mənsubiyyət kateqoriyasını formalaşdıran yiyəlik sifətləri, şəxs və enklitik əvəzlilikləri və digər vasitələri var. İran dillərində söz birləşməsinin xüsusi forması olan izafət də mənsubluq ifadə edən birləşmələrin düzəlməsində iştirak edir. Bir çox dillərdə mənsubiyyət üçün aparıcı rolu “mənim”, “sənin”, “onun” kimi qrammatik formalar yerinə yetirir. Azərbaycan dilində bu forma şəxs əvəzliyinə yiyəlik şəkilçisi artırılmaqla düzəlir. Rus dilində isə onlar mənsubiyyət (притяжательные) əvəzlilikləri adlandırılır. Rus dilində mənsubiyyət sifətləri də ayrıca leksik-qrammatik qrup təşkil edir.

Mənsubluq anlayışı müxtəlif səviyyələrə aid ifadə vasitələrini ayrılıqda tədqiq etmək mümkündür. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, mənsubluq semantik sahə təşkil edir və buraya dilin bu mənanı yaradan bütün vasitələri daxildir. Bu sahə possessivlik sahəsi də adlandırılır. Hər bir dilin possessivlik sahəsinin nüvəsi və periferiyası var. Əgər dildə mənsubluq

qrammatik kateqoriyası varsa, onda bu kateqoriyanı əmələ gətirən qrammatik vasitələr dilin possessivlik semantik sahəsinin nüvəsində yerləşirlər. Digər elementlər mənsubluq yaratmaqda işləkliyə görə nüvə ətrafında yerləşirlər. Ən az məhsuldar olan, yaxud az işlək olan formalar possessivlik semantik sahəsinin uzaq periferiyasında yer alırlar.

Azərbaycan dilinin yiyəlik halı hal kateqoriyasında öyrənilir, rus dilində yiyəlik-çıxışlıq halın mənsubiyyət birləşməsi, eləcə də, possessivləri yaratma funksiyaları əsasdır. Bu cəhət mənsubluq və yiyəlik anlayışlarını qarşılaşdırmağa əsas verir. İngilis dilində yiyəlik haldan istifadə olunur və bu mənsubluq semantik sahənin əsas kostituentini təşkil edir. İran dillərinin hər birində possessivlik semantik sahəsinin nüvəsində nəyin durmasını təyin etmək işlənmə tezliklərinin və ya məhsuldarlığın tədqiqi prosesində aydınlaşdırıla bilər. Az işlənən İran dillərinin (tat, talış, gilən və s.) istər mənsubiyyət kateqoriyası, istərsə possessivlik semantik sahəsi, demək olar ki, tədqiq edilməmişdir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilində də possessivlik sahəsi hələ ki, ayrıca tədqiqat obyektinə olmamışdır.

Azərbaycan dilçiliyində mənsubiyyət kateqoriyasının iki tərəfinin olması fikri geniş istifadə olunur. Məsələn, B.Xəlilov mənsubiyyət kateqoriyasının iki tərəfinin olduğunu yazmışdır. Müəllif belə hesab edir ki, mənsubiyyət mənası birləşmədə iştirak edən komponentlərin ifadə etdiyi mənadan asılıdır [4, s.189, 198]. Azərbaycan dilçisi A.Aslanov da mənsubiyyət kateqoriyasının iki tərəfinin olması fikrini irəli sürmüşdür [1]. İran dillərinə aid tədqiqatlarda da bu cür müddəalara rast gəlmək olur. Fikrimizcə, mənsubiyyət ismi qrammatik kateqoriya yadırsa, onun iki tərəfinin olması mümkün deyil. İki tərəfi qəbul edən tədqiqatçılar mənsubiyyət birləşmələrini mənsubiyyət kateqoriyasına daxil etmiş olurlar. Mənsubiyyət birləşmələri sintaktik səviyyə vahidləridir. Qeyd edilənlər bir daha göstərir ki, müxtəlif dillərin, o cümlədən də İran dillərinin possessivlik semantik sahəsinin tədqiq edilməsinə ciddi ehtiyac var.

Ədəbiyyat / References

1. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar. – Bakı: ADU nəşri, 1985, 78s.
2. Hacıyev M.İ. Azərbaycan tatlarının dili. Tatların tarixi-etnoqrafik öçerki. – Bakı: Mütərcim, 2009. – 548 s.
3. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. II nəşri. – Bakı: Maarif, 1980, 316 s.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. I hissə. – Bakı: Elm, 2007, 280 s.
5. Арманд Е.Е. Местоименные энклитики в современном персидском языке// Труды Института востоковедения РАН. Вып.27. Проблемы общей и востоковедной лингвистики. Языки Азии и Африки. – Москва: Институт Востоковедение, 2002. – С. 104-114
6. Долинина И.Б. Высказывания с посессивными актантами // Теория функциональной грамматики: локативность, бытийность, посессивность, обусловленность. - СПб.: Наука, 1996, с. 127-137
7. Подольская Л.И. Семантико-синтаксические свойства глаголов обладания и приобретения в современном английском языке. Автореф. канд. фил. наук.- Калинин, 1980. - 16 с.
8. Рубинчик Ю.А. Грамматика современного литературного персидского языка. – Москва: Восточная литература, 2001. – 600 с.
9. Сангинова Ш.А. О статусе категории посессивности в системе таджикского и английского языков// <https://cyberleninka.ru/article/n/o-statuse-kategorii-posessivnosti-v-sisteme-tadzhikskogo-i-angliyskogo-yazykov>

Категория принадлежности в иранских языках содержание

Гюльсум Гусейнова

НАНА, Институт языкознания Насими

доктор филологических наук,

E-mail: gulsum.huseynova27@mail.ru

Резюме. Поскольку отношения принадлежности широко распространены в реальной действительности, они отличаются продуктивностью своего выражения в языке. Элементы разного уровня языка используются для выражения принадлежности в языках к разным системам. Принадлежность находит свое выражение с помощью грамматических средств. Если такие грамматические средства образуют парадигму, то формируется категория принадлежности языку. Хотя категория принадлежности изучена в персидском языке, во многих иранских языках этот вопрос недостаточно изучен. В связи с этим актуально изучение категории принадлежности как в иранских языках, так и в отдельном языке, входящем в эту систему. В статье исследуются вопросы языкового выражения принадлежности в персидском, таджикском и татском языках. Исследование показывает, что для выражения принадлежности в иранских языках используются как минимум четыре модели. Только одна из этих моделей может быть объяснена как грамматическая категория. Поэтому важно изучить семантическое поле притяжательности в разных иранских языках. Изучение области владения позволит определить точные границы категории принадлежности в этих языках.

Ключевые слова: категория, принадлежность, изафат, энклитическое местоимение, посессивность.